

Μνήμων

Τόμ. 1 (1971)

Τ Ο Μ Ο Σ Π Ρ Ο Τ Ο Σ

ΜΝΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ : 'Η εξέλιξις τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν • ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΓΑΡΔΙΚΑ : 'Ο 'Αναστάσιος Πολυζοιδῆς καὶ ἡ 'Ελληνικὴ 'Επανάστασις • ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ : Συμβολὴ εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Πέτρου Στεφανίτση • ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΛΟΥΚΟΥ : 'Η κατάληψις τῆς Καλαμάτας ἀπὸ τοὺς Μανιάτες (1831) • ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΤΗΦΟΡΗ : 'Ο 'Εμμ. 'Αντωνιάδης καὶ τὰ περὶ ἀναμειξιάς του εἰς τὴν πειρατείαν • ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΤΣΙΟΥΡΑΚΗ : 'Ανέκδοτα ἔγγραφα περὶ τῆς μονῆς Ταξιάρχων Αἰγίου • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ : Zonaticum • ΚΩΣΤΑ Θ. ΛΑΠΠΑ : Συμβολὴ εἰς τὴν Καλαβρυτινὴν βιβλιογραφίαν.

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 7 1

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΑΥΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.391](https://doi.org/10.12681/mnimon.391)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Γ. (1971). Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΑΥΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ. *Μνήμων*, 1, 5–22. <https://doi.org/10.12681/mnimon.391>

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΑΥΤΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Ἡ πεποίθησις, ὅτι προϋπόθεσις τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας τοῦ κυριάρχου Ὀθωμανικοῦ κράτους, ὥθησεν ἡμᾶς εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ παρόντος ἄρθρου, ὥστε ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς περιόδου ταύτης νὰ κατατοπισθῇ περὶ τὰς μέχρι σήμερον σπουδὰς τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας καὶ νὰ γνωρίσῃ βασικά τινα ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα δύναται νὰ εὑρῇ συγκεντρωμένην βιβλιογραφίαν. Ὡς γνωστόν, ἡ περίοδος ἡ καλύπτουσα χρονικῶς τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ ἑλληνικῶν ἐδαφῶν ὀνομάζεται Τουρκοκρατία, αἱ δὲ σπουδαί, οὐχὶ μόνον αἱ ἱστορικαί, αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸ τουρκικὸν ἔθνος καὶ πολιτισμὸν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἔθνους τούτου εἰς τὸ ἱστορικὸν προσκήνιον καὶ μέχρι σήμερον ὀνομάζονται τουρκολογικαί, οἱ εἰδικοὶ ἐπιστήμονες τουρκολόγοι καὶ ὁ κλάδος τουρκολογία.

Τῆς πρωῒμου περιόδου τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῶν πρώτων ἐπὶ βυζαντινοῦ ἐδάφους κατακτήσεων τούτου σχεδὸν ἀποκλειστικαὶ σύγχρονοι πηγαὶ εἶναι οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοί, ἐξ ὧν μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὸν Γ. Παχυμέρη, Ν. Γρηγοράν καὶ Ἰ. Καντακουζηνόν¹. Ἀλλὰ καὶ μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετὰ ταύτην ἡ γνῶσις τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν πηγῶν εἶναι ἀπαραίτητος. Πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς ἡ Δύσις ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῆς ἰδίας μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀντικατέστησεν ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία· τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα τῆς Δύσεως συνέτειναν νὰ ἐπιδιώξῃ αὕτη νὰ γνωρίσῃ τὸν νέον κυριάρχον τῆς Ἀνατολῆς, διὰ νὰ δύναται νὰ πολιτευέται ἐπιτυχῶς ἔναντι τούτου. Ἀπὸ τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Α' (1520 -

1. Ἀξιόλογον διὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔργον εἶναι τοῦ Γ. Γ ε ρ γ ι ᾶ δ η - ρ α ρ ν ᾶ κ η, Οἱ πρώτοι Ὀθωμανοί, Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (1282 - 1337), Ἀθήναι 1947.

1566), ὁ ὁποῖος ἠπειλήσε νὰ καταλάβῃ τὴν Εὐρώπην, αἱ δυτικαὶ πηγαὶ καθίστανται ὀσημέραι καὶ περισσότεραι. Ἀναφοραὶ Εὐρωπαίων διπλωματῶν ὑπηρετησάντων εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐκθέσεις μεμονωμένων γεγονότων, συλλογαὶ ἐπιστολῶν ἀποτελοῦν μεγάλης σημασίας ἱστορικὴν ὕλην. Ἀναλόγου ἀξίας εἶναι καὶ τὰ ἔργα τὰ ἀποσκοποῦντα νὰ γνωρίσουν εἰς τὴν Δύσιν τοὺς πολιτικούς, θρησκευτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμούς τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν σουλτάνων. Ἀπὸ τοῦ 16 αἰῶνος κυρίως ἄρχεται καὶ ἡ περιήγησις Εὐρωπαίων εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ ἡ συγγραφὴ περιηγητικῶν ἐντυπώσεων. Ἡ κίνησις αὕτη βαίνει συνεχῶς αὐξανομένη μέχρι τοῦ 18 καὶ 19 αἰῶνος, ὅτε καὶ ἐξ ἀρχαιολογικοῦ κυρίως ἐνδιαφέροντος πεπαιδευμένοι Εὐρωπαῖοι ἐπισκέπτονται τὴν Ἀνατολήν. Διὰ τὸν μελετητὴν τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας σημαντικὴν ὕλην ἀποτελοῦν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἱστορικοί. Ἡ ἀξιοπιστία τούτων ἡμφεσβητήθη σοβαρῶς, καὶ οὐχὶ ἀδίκως, διότι ἡ ὀθωμανικὴ ἱστοριογραφία ἀναπτυχθεῖσα ὑπὸ καθεστῶς ἀπολύτου μοναρχίας εἶναι ἱστοριογραφία αὐλικὴ ὑπὸ μορφήν πάντοτε χρονογραφικὴν εἰς ὕφος βεβιασμένον καὶ περίτεχνον, χωρὶς νὰ φθάνη ποτὲ εἰς ἐπίπεδον οὔτε πολιτικῆς οὔτε κοινωνικῆς ἱστορίας². Τὰ ἔργα ταῦτα ὅμως, μολονότι γέμουν ἀνακριβειῶν καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν κατὰ κανόνα στεροῦνται ἱστορικῆς συνειδήσεως, δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται, διότι καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα πολλάκις διαφωτίζουν καὶ διασφύζουν οὐσιαστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρήσῃ, καὶ ἂν ἀκόμη τὸ ἐπεθύμει, καὶ ὁ πλέον διεισδυτικὸς βυζαντινὸς ἢ δυτικὸς συγγραφεὺς ἐξ ἐλλείψεως γνώσεως τοῦ τουρκικοῦ καὶ ἰσλαμικοῦ κόσμου, τόσον διαφόρου καὶ ξένου εἰς αὐτόν. Ἐξ ἄλλου καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας τινὰ ἐξ αὐτῶν ἀπετέλεσαν ἀξιόλογον πηγὴν μεταγενεστέρων συγγραφῶν³. Διὸ οὐχὶ μόνον κρίνεται ἀπαραίτητος ἡ γνῶσις τῶν πηγῶν τούτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκδοσις τινῶν ἐνδιαφερόντων ἔργων, τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερον παραμένουν ἀνέκδοτα. Ἀναμφισβητήτου ὅμως σημασίας διὰ τὴν ἔρευναν εἶναι τὸ τεράστιον ἀρχεῖακὸν ὕλικόν, ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ γίνῃ λόγος ὀλίγον κατωτέρω.

Ἡ τουρκολογία, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ἐγεννήθη κατὰ τὸν 19 αἰῶνα, ὅτε καὶ ἐγράφησαν τὰ πρῶτα μεγάλα συστηματικὰ ἔργα. Τῶν καθ' αὐτὸ ἱστορικῶν προηγήθησαν οἱ διπλωμάται. Ἀναφέρομεν τὸ πολὺ-πλευρον βασικὸν ἔργον τοῦ Ἰγνατίου M u r a d j a d' O h s s o n, Ta-

2. E. R o s s i, Gli studi di storia ottomana in Europa e in Turchia nell' ultimo venticinquennio, «Oriente Moderno» 6 (1936) 447.

3. Ἰδὲ ὅσα λέγει περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Νέσρι ἐπὶ τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς ὁ V. L. M é n a g e, The Neshri's history of the Ottomans, The sources and development of the texte, London 1964, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ.

bleau général de l' Empire Ottoman, τ. 1 - 7, Paris 1788 - 1824, ὅστις Ἀρμένιος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει σουηδικῆς πρεσβείας ἐστήριξε τὰς ἐρεῦνας του ἐπὶ ὀθωμανικῶν πηγῶν. Τὴν ἀνωτέρω, δευτέραν ἐντελῶς ἀναθεωρημένην ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του ὠλοκλήρωσε μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1807 θάνατόν του ὁ υἱὸς του Κωνσταντῖνος. Τὸ πρῶτον μεγάλον ἔργον πολιτικῆς ἱστορίας, ἀναντικατάστατον μέχρι σήμερον, εἶναι τοῦ J. von Hammer - Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τ. 1 - 10, Pest 1827 - 1835, β' ἔκδοσις, τ. 1 - 4, Pest 1834 - 1836, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκτίθενται τὰ γεγονότα μέχρι τοῦ 1774⁴. Ὁ διπλωμάτης οὗτος, βαθὺς γνώστης τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν, συνέγραψε τὸ ἔργον του ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν πηγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πρῶται πολλάκις καὶ σήμερον δὲν εἶναι προσिताὶ εἰς τὴν ἐρευναν. Πρόκειται περὶ συστηματικῆς καὶ λεπτομεροῦς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἀφηγηματικῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Ἔτερον μεγάλης ἀξίας ἔργον εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, τ. 1 - 7, Gotha 1840 - 1863, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴν μέθοδον καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ διδασκάλου του Ranke. Τρίτον μεγάλον ἔργον πολιτικῆς ἱστορίας εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τ. 1 - 5, Gotha 1908 - 1913. Οὗτος στηριζόμενος εἰς τὰ προαναφερθέντα ἔργα, ὡς καὶ εἰς δυτικὰς πηγὰς ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθείσας⁵, συνέγραψεν ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπληλλαγμένον τινῶν ἐλαττωμάτων τοῦ Hammer ἐν αὐτῷ ἐκτίθενται τὰ γεγονότα μέχρι τοῦ 1912. Τοῦ N. Jorga εἶναι γνωστὴ ἡ ἀξία ὡς ἱστορικοῦ δι' ὅλην τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν περίοδον τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Οὗτος δὲν πιστεύει εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ὀθωμανικῶν πηγῶν (ιδεὲ τὸν πρόλογον εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς ἱστορίας του), τὰς ὁποίας καὶ κατ' οὐσίαν ἀγνοεῖ. Ἡ ἱστορία του δὲν ἀντικαθιστᾷ τὴν τοῦ Hammer, ἀλλ' εἶναι χρησιμωτάτη, διότι ἔχει τὸ προτέρημα πλέον συγχρόνου καὶ ἐπιστημονικῆς διαπραγματεύσεως μὲ γενικὰς θεωρήσεις τῶν γεγονότων καὶ ἀνάλυσιν αὐτῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους⁶.

Μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Jorga κλείει ὁ κύκλος τῶν μεγάλων ἔργων τῆς πολιτικῆς ἱστοριογραφίας. Εἰς ταύτας δύνανται νὰ προστεθοῦν ἡ

4. Μεταφράσεις τούτου εἰς ἰταλικὴν (ἐκ τῆς α' ἐκδ. μὴ ὀλοκληρωθεῖσα), γαλλικὴν, τουρκικὴν, ἐλληνικὴν (μὴ ὀλοκληρωθεῖσα).

5. Ὡς E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, serie III*, τ. 1 - 3, Firenze 1840 - 1855. N. Barozzi - G. Berchet, *Le relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettesimo, serie V. Turchia, volume unico, Venezia parte I 1866, parte II 1872*.

6. Rossi, ἐνθ' ἀν., σ. 444 - 445.

ἐκτενὴς ἱστορία τοῦ I. H. U z u n c a r s i l i, *Osmanlı Tarihi*, τ. 1 - 4, Ankara 1949 - 1952 καὶ αἱ σύντομοι συνθετικαὶ ἐργασίαι τοῦ R. M a n t r a n εἰς τὴν σειρὰν *Que sais - je*, Paris 1952, τοῦ R. T s c h u d i ἐν «*Hesperia*» 4 (1953), τοῦ A. B o m b a c i, ἐν «*Historia Mundi*», τ. 7, Berna 1956, τοῦ E. R o s s i, ἐν *Le civiltà dell' Oriente*, τ. 1, Roma 1956, τοῦ H. J. K i s s l i n g, ἐν «*Handbuch der Orientalistik*» 6 (1956), τοῦ A. J. T o y n b e e, *The Ottoman Empire in World History*, «*Proc. Amer. Philos. Soc.*» 99 (1955) 119 - 126⁷. Μετ' ἐνδιαφέροντος ἀναμένεται ἡ γραφομένη ὑπὸ τοῦ A. Bombaci ὀθωμανικὴ ἱστορία (600 περίπου σελίδων). Οὗτος τουρκολόγος ὑπὸ τὴν εὐρεΐαν ἔννοιαν ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν τουρκικὴν λογοτεχνίαν, ὡς καὶ μὲ ἐκδόσεις λογοτεχνικῶν ἔργων καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, μὲ μελέτας γλωσσικὰς, μὲ τὴν ἐπιγραφικὴν, ἀναμένεται νὰ δώσῃ ἱστορίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους *ab intus*, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ συνθετικοῦ του δοκιμίου *L' Impero Ottomano*⁸. Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον, διότι τὰ παλαιότερα μεγάλα ἔργα εἶδον τὴν ὀθωμανικὴν ἱστορίαν ἀπὸ εὐρωπαϊκὴν σκοπιάν.

Αἱ σύγχρονοι σπουδαὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας περισσότερον μεθοδικαὶ ἢ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπέτρεψαν νὰ φανῇ ἐναργέστερον ἡ δομὴ καὶ πορεία τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ νὰ κατανοηθῇ περισσότερον ἡ θέσις τούτου εἰς τὴν ἐν γένει ἱστορίαν. Οἱ σύγχρονοι μελετῆται ἀπηλλαγμένοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τῆς προκαταλήψεως, μεθ' ἧς οἱ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς κατὰ τὸ παρελθὸν εἶδον τοὺς Τούρκους, καταβάλλουν προσπάθειαν νὰ διαφωτίσουν πληρέστερον καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὰς διαδοχικὰς φάσεις τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας. Περιεσσότερον ἀπὸ τὰ γεγονότα σήμερον ἐλκύουν τοὺς ἱστορικοὺς ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πλευρά, ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπεκτάσεως καὶ παρακμῆς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, ἡ βαθυτέρα κατανόησις τῶν θεσμῶν καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος. Ἡ τροπὴ αὕτη τῶν σπουδῶν ἔφερε τοὺς μελετητὰς πλησιέστερον πρὸς τὸ πλουσιώτατον ἀρχεῖακὸν ὑλικόν.

Ἀρχεῖακὸν ὑλικόν σφύζεται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Τουρκίας. Τὸ ἐν Τουρκίᾳ εἶναι λίαν ἐπιβλητικόν εἰς ὄγκον καὶ ἀποτελεῖ κατάλοιπον τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τοῦ κράτους. Οὐδενὸς εὐρωπαϊκοῦ κράτους ὁ ἱστορικὸς ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του τόσον πλούσιον ὑλικόν. Τὸ *Mühimme Defteri* ἢ πλήρως *Umūr - i Mühimme Defteri* (κατάστιχον ἀφορῶν εἰς τὰς δημοσίας ὑποθέσεις), αἱ συλλογαὶ τῶν *qānūn* (νόμων), τὰ κατὰστιχα τῶν καδὴδων (δικαστῶν), «ὀφθαλμῶν καὶ ὧτων» τῆς κεντρικῆς

7. Ἐν A. B o m b a c i, *L'Impero Ottomano*, ἐν: *Nuove Questioni di Storia Moderna*, τ. 1, Milano 1964, σ. 592.

8. Ἐνθ' ἀν., σ. 557 - 600.

διοικήσεως εἰς τὰς ἐπαρχίας, τὰ κατάστιχα ἀπογραφῆς (tahrir) εἶναι πηγαί ἐκτάκτου σημασίας⁹. Μόνον τὸ Mühimme Defteri, περιέχον ἀντίγραφα διαταγμάτων (φιρμάνια, μπεράτια κλπ.) τῶν σουλτάνων ἀπευθυνομένων εἰς ἀξιωματούχους εἰς πᾶν σημεῖον τῆς αὐτοκρατορίας, καλύπτον περίοδον 300 ἐτῶν (ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16 μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19 αἰῶνος), περιέχει ἀντίγραφα 150.000 - 200.000 διαταγμάτων¹⁰. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Στόλου καὶ τοῦ ἐγιαλετίου τῶν Νήσων περιέχουν πλούσιον ὕλικόν διὰ τὴν ναυτικὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὰ ὑπαγόμενα εἰς τὸν καπουδάν πασᾶν σαντζάκια¹¹. Ταῦτα ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς¹².

Ἐκτὸς τῆς Τουρκίας ἀρχειακὸν ὕλικόν σφάζεται εἰς τὰς χώρας ἐκείνας αἱ ὁποῖαι διετέλεσαν ὑπὸ τὸν σουλτάνον, εἰς ὅσας ἀνέπτυξαν σχέσεις οἰκονομικὰς ἢ συνῆψαν φιλικὰς σχέσεις ἢ διεξήγαγον πολέμους πρὸς τὸ ὀθωμανικὸν κράτος¹³.

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχειακῶν πηγῶν (ἐγγράφων, καταστίχων κλπ.) παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς μεγάλας δυσχερείας ἐξ ἐπόψεως παλαιογραφίας. Ἀποφασιστικὴν βοήθειαν δύνανται νὰ παράσχουν δύο ἔργα τοῦ L. F e k e t e, Einführung in die osmanisch - türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, Budapest 1926 καὶ Die Siyāqat - Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, τ. 1 - 2, Budapest 1955. Ἐγχειρίδιον διπλωματικῆς μὲ πλουσίαν ἀναγραφὴν σχετικῆς βιβλιογραφίας (1500 βιβλία καὶ ἄρθρα) ἀξιολογώτατον εἶναι τῶν J. R e y c h m a n - A. Z a j a c z k o w s k i, Handbook of ottoman - turkish Diplomats, The Hague - Paris 1968 (μετάφρασις ἐκ τῆς εἰς πολωνικὴν ἀ' ἐκδόσεως, Varsavia 1955). Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο δύναται νὰ εὔρη ὁ περὶ τὰ θέματα τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἀσχολούμενος χρησίμους

9. B o m b a c i, ἐνθ' ἀν., σ. 591.

10. U. H e y d, Ottoman documents on Palestine, 1552 - 1615, A study of the firman according to the Mühimme Defteri, Oxford 1960, σ. XV.

11. J. R e y c h m a n - A. Z a j a c z k o w s k i, Handbook of Ottoman - Turkish Diplomats, The Hague - Paris 1968, σ. 25.

12. Ἰδὲ πληροφορίας διὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀρχείων εἰς τὰς κάτωθι ἐργασίας: P. W i t t e k, Les archives de Turquie, «Byzantion» 13 (1938) 691 - 699. B. L e w i s, The Ottoman Archives as a source for the history of the Arab lands, «Journal of the Royal Asiatic Society», 1951, σ. 139 - 155. L. F e k e t e, Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei, «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae» 3 (1953) 179 - 206. R e y c h m a n - Z a j a c z k o w s k i, ἐνθ' ἀν., σ. 24 - 31. B. L e w i s, Basvekalet arşivi, «Encyclopédie de l'Islam» 1 (1960) 1122 - 1123.

13. Περὶ τοῦ ἐν ἐκάστη χώρα ἀρχειακοῦ ὕλικου ἰδὲ R e y c h m a n - Z a j a c z k o w s k i, ἐνθ' ἀν., σ. 33 - 59, ὡς καὶ διὰ τὰς κατὰ χώρας ἐκδόσεις σ. 59 - 103.

πίνακας σουλτάνων, χάνων της Κριμαίας, σάχηδων της Περσίας, μεγάλων βεζίρηδων, ρεΐς ἐφέντηδων (προϊσταμένων της γραμματείας της Ὑψηλῆς Πύλης, ὑπουργῶν τῶν ἐξωτερικῶν), μεγάλων διερμηνέων κλπ., ὡς καὶ πίνακα ἀντιστοιχίας τῶν ἐτῶν ἐγίρας (hicri) πρὸς τὰ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Ἀξιόλογον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ M. G u b o g l u, *Paleografia si diplomatica Turco - Osmanā*, Bucarest 1958, με σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ πίνακας. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρομεν καὶ τὰ λίαν χρηστικά ἐγχειρίδια χρονολογίας τοῦ H. - G. C a t t e n o z, *Tables de concordance des ères Chrétienne et Hégirienne*, β' ἔκδοσις, Paris 1954 καὶ τῶν J. M a y r - B. S p u l e r, *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs - Tabellen*, Wiesbaden 1961, τὰ ὅποια διευκολύνουν τὴν ἀκριβῆ εὔρεσιν οὐχὶ μόνον τοῦ ἔτους, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμερομηνίας. Λεπτομερὲς παρουσιάσεις τῆς ὀθωμανικῆς δυναστείας, τῶν μελῶν αὐτῆς, τῶν συγγενικῶν σχέσεων καὶ τῶν ὡς ἐξ αὐτῶν συνεπειῶν, ἰδίᾳ ἔνεκα τοῦ νόμου τῆς ἀδελφοκτονίας, γίνεται ὑπὸ τοῦ A. D. A l d e r s o n, *The structure of the Ottoman dynasty*, Oxford 1956.

Ἡ ἔκδοσις τῶν ὀθωμανικῶν ἐγγράφων, καταστίχων κλπ. κατὰ τὴν κρατοῦσαν σήμερον δεοντολογίαν θεωρεῖται ἄρτια, ἐφ' ὅσον ἐκδίδεται τὸ κεῖμενον ἢ δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων ἢ κατὰ μεταγραφὴν, τὸ καὶ προτιμότερον, διὰ χαρακτήρων ἐκ τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου, παρατιθεμένων μεταφράσεως, σχολίων καὶ ἐν φωτοτυπία τῶν πανομοιότυπων. Οἱ Τοῦρκοι σήμερον μεταγράφουν εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ 1928 εἰσαχθὲν νέον (λατινικὸν) ἀλφάβητον, προτιμότερος ὅμως εἶναι ὁ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων τρόπος μεταγραφῆς, ὡς ἀποδίδων ἀκριβῶς τὰ ἀραβικὰ γράμματα.

Αἱ σπουδαὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας θεραπεύονται σήμερον εἰς τὴν Τουρκίαν, εἰς τὴν Δ. Εὐρώπην (Ἀγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ἰταλία), εἰς τὰς Η.Π.Α., εἰς τὴν Ἀ. Εὐρώπην (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Οὐγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Ρωσία, Τσεχοσλοβακία), ὡς καὶ εἰς ἄλλας χώρας. Τὴν μακροτέραν παράδοσιν ἔχει ἡ Εὐρώπη, εἰς κέντρα τῆς ὁποίας ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ὀργανώθησαν σπουδαὶ εἰς καθαρῶς ἐπιστημονικὸν ἐπίπεδον¹⁴. Τὴν κτηθεῖσαν πεῖραν καὶ τὰς μεθό-

14. Διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν σπουδῶν τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἰδὲ E. R o s s i, *Gli studi di storia ottomana in Europa e in Turchia*, ἐνθ' ἄν., σ. 443 - 460. Τοῦ αὐτοῦ, *Uno sguardo allo sviluppo degli studi di Turcologia*, «*Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*» 1 (1940) 1 - 14. Διὰ τὴν καλλιέργειαν δὲ τῶν σπουδῶν τούτων ἐν Ἀγγλίᾳ ἰδὲ H. B o w e n, *British contributions to Turkish Studies*, Edinburgh 1945. B. M o r a n, *Türklerle ilgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası*, Onbesinci Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla kadar, Istanbul 1964. S. Ö z b a r a n, *Recent developments in Turkish history-writing in England*, «*Cultura Turcica*» 2 (1965) 236 - 241. Ἰδὲ καὶ κατωτέρω σημ. 20.

δους ἐξεμεταλλεύθησαν ἡ Τουρκία καὶ ἄλλαι χῶραι διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν μελετῶν ἐπὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας.

Κατὰ τὸν διανυόμενον αἰῶνα τὰς ἱστορικὰς σπουδὰς ἐν Τουρκίᾳ ἐνεθάρρυνεν ὁ ἀναγεννητῆς τῆς χώρας Mustafa Kemal Atatürk. Τὸ 1924 ἡ ὑφισταμένη «Ἐταιρεία Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας» (Encümen-i Tarih-i Osmanî), ὅτε καὶ ἐπεκράτησεν ἐν Τουρκίᾳ ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους ἐναντι τῆς ἰδέας τῆς αὐτοκρατορίας, ὠνομάσθη «Ἐταιρεία Τουρκικῆς Ἱστορίας» (Türk Tarih Encümeni)· οὕτω καὶ ἡ «Ἐπιθεώρησις τῆς Ἐταιρείας τῆς Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας» (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası) ἡ ἐκδιδόμενη μέχρι τοῦ 1923 ὠνομάσθη «Ἐπιθεώρησις τῆς Ἐταιρείας τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας» (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1924-1931). Ἡ ἀνωτέρω Ἐταιρεία μετονομασθεῖσα εἰς Türk Tarih Kurumu¹⁵ ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον τὴν δραστηριότητά της περὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν ἐκδίδουσα ἀπὸ τοῦ 1937, ἀντὶ τοῦ προαναφερθέντος, τὸ περιοδικὸν «Belleten» (τῆς Türk Tarih Kurumu) τετράκις τοῦ ἔτους, ἀπὸ δὲ τοῦ 1964 καὶ τὸ περιοδικὸν «Ἐγγραφα» (Belgeler) σκοπὸν ἔχοντος τὴν προώθησιν ἐκδόσεως πηγῶν¹⁶.

Τὰς ἱστορικὰς ἐρεῦνας ἐν Τουρκίᾳ μέχρι τινὸς κατηύθυνεν ἐν μέρει μὲν ἡ ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας μὲ συνέπειαν οἱ μελετῆται νὰ στρέφονται εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἀκμῆς καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐν μέρει δὲ ἐν ἰδιαίτερον ἐθνικὸν συναίσθημα ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὸ παρελθὸν τῆς τουρκικῆς φυλῆς, ὥς καὶ τὴν σύγχρονον ἀναβίωσιν τῆς χώρας¹⁷. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐστάθησαν βασικὰ ἐλαττώματα τῆς τουρκικῆς ἱστοριογραφίας ἡ πολυγραφία καὶ ἡ ἑλλειψις τεκμηριώσεως. Τὸ δὲ κίνημα τοῦ 1924 διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας, τόσον ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν σπουδῶν τούτων, δὲν ἐστερεῖτο ποιᾶς τινος ἐθνικῆς ὑπερβολῆς, ἡ ὁποία ἐβλάψε τὴν ἀντικειμενικὴν ἐκθεσιν τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως ταύτης οὐσιαστικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ Mehmed Fuad Köprülü δημοσιεύσαντος ἀξιόλογα ἄρθρα ἀπὸ τοῦ 1923-1945. Χάρις εἰς αὐτὸν κατενοήθη, ὅτι αἱ πηγαὶ εἶναι πλέον ποικίλαι καὶ ἀπείρως περισσότεραι τῶν ὧσων ἐπιστεύετο. Οὗτος ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπὶ τῆς δημώδους λογοτεχνίας, ἐπὶ τῆς σημασίας τῶν ἀρχαιακῶν πηγῶν τῶν βακουφίων (ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων), ἐπὶ τῆς

15. Ἐταιρεία Τουρκικῆς Ἱστορίας.

16. Σχετικῶς ἰδὲ τὸν πρόλογον τοῦ Γ. Διευθυντοῦ τῆς Ἐταιρείας Ulug Igdemir εἰς τὸ πρῶτον τεῦχος τῶν «Belgeler» 1 (1964) I-IV, διὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ νέου περιοδικοῦ καὶ τὰς προηγηθείσας προσπάθειάς.

17. Rossi, Gli studi, ἐνθ' ἀν., σ. 458. B. Lewis, The emergence of Modern Turkey, London 1965, σ. 22.

καταγωγής των ὀθωμανικῶν θεσμῶν, ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῶν ἐγγύς τῆς Τουρκίας χωρῶν. Μὲ τὸν Kōprülü ἡ ἱστορία κατέστη τεκμηριωμένη, κριτική, συγκριτική, διαφωτίζουσα οὐχὶ μόνον προβλήματα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἐπίσης τὰ ἀνθρώπινα, θρησκευτικά, οἰκονομικά καὶ κοινωνικά προβλήματα. Μεταξὺ τῶν δύο πολέμων τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖον ἔδωσαν ὁ M. F. Kōprülü ἠκολούθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιτυχῶς δύο ἱστορικοί, ὁ Ahmet Refik καὶ ὁ Ismail Hakki Uzunçarşılı. Ἡ ἴδρυσις ἐν Ἀγκύρᾳ ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμον καὶ ἄλλης Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ὑφισταμένης μέχρι τότε μιᾶς μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπέτρεψε τὴν περαιτέρω καλλιέργειαν τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Νέους δρόμους εἰς τὴν ἱστορίαν ἤνοιξεν ὁ Ömer Lütfi Barkan διὰ τῶν βασιζομένων ἐπὶ τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν μελετῶν του περὶ τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἱστορίαν. Ἀκολουθοῦντες τὸ παράδειγμά του ἐμελέτησαν ἀποκειμένας εἰς τὰ ἀρχεῖα πηγὰς καὶ ἡσχολήθησαν μὲ τοὺς ὀθωμανικοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ οἰκονομικά καὶ κοινωνικά προβλήματα οἱ Mehmed Tayyib Gökbilgin, Halil Inalcık, Mustafa Akdağ, Lütfi Güçer ἐργασθέντες ἐπὶ τοῦ 15, 16 καὶ 17 αἰῶνος. Τούτων τὰς ἐργασίας δὲν δύναται κανεὶς πλέον νὰ ἀγνοῇ, ἐὰν θέλῃ νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς ταύτης. Μὲ ἀληθῶς ἱστορικὸν πνεῦμα ἔχουν ἐργασθῇ καὶ ὁ Enver Ziya Karal ἐπὶ τοῦ 18 καὶ 19 αἰῶνος καὶ ὁ Bekir Sıtkı Baykal ἐπὶ τοῦ 18 αἰῶνος¹⁸.

Ἀνθισιν παρουσιάζουν ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων αἱ σπουδαὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας καὶ εἰς τὰς χώρας τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Αἱ νοτιώτεραι ἐξ αὐτῶν ἀπετέλεσαν κατὰ τὸ παρελθὸν τμήμα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, αἱ δ' ἄλλαι συνεκρούσθησαν μετ' αὐτῆς προασπίζουσαι τὴν ἀνεξαρτησίαν των ἢ διεκδικοῦσαι ἐδάφη. Ἐνωρὶς τὴν προσοχὴν τῶν χωρῶν τούτων εἴλκυσε τὸ ἀρχειακὸν ὑλικόν. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 19 αἰῶνος ἡ Ρουμανία ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ρουμανικῶν ἐδαφῶν ἀρχειακῶν πηγῶν. Τὸ 1929 ἡ Βουλγαρία ἔστειλε τὸν P. Dorev εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα οὗτος ἀντέγραψε τεράστιον ἀρχειακὸν ὑλικόν. Ἐκ τούτου 1300 ἔγγραφα τοῦ 19 καὶ 20 αἰῶνος ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βουλγαρίας ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν μετέφρασε μὲ τὴν συνεργασίαν

18. R. M a n t r a n, L'orientation des études historiques en Turquie, «Revue Historique» 234 (1965) 317 - 318. Ὁ περαιτέρω διὰ τὰς ἱστορικὰς σπουδὰς ἐν Τουρκίᾳ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης δύναται νὰ συμβουλευθῇ: B. L e w i s, History writting and national revival in Turkey, ἐν «Middle Eastern Affaires», edited by B. L e w i s - P. M. H o l t, 4 (Ἰούνιος - Ἰούλιος 1953) 218 - 277. Καὶ Historical Studies in Turkey, "The Times Literary Supplement" ἀριθ. 2725 τῆς 23 Ἀπριλίου 1954, σ. 270.

τοῦ V. Šanov δημοσιευθέντα δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του, τὸ 1940. Τὸ 1936 ἡ Γιουγκοσλαβία ἀπέστειλεν ὁμάδα ἀρχαιοφυλάκων, τουρκολόγων καὶ ἄλλων μελετητῶν διὰ νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξ ἐπόψεως ἐθνικῆς ἱστορίας. Τὰ μέλη τῆς ὁμάδος ἦσαν ὁ S. Stanojević (ὅστις ἐδημοσίευσεν ἑκθεσιν ἐπὶ τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἀποστολῆς), G. Elezović, F. Bajraktarević καὶ B. Durdev. Μετὰ τὸν πόλεμον αἱ δραστηριότητες αὗται ἐπανελήφθησαν καὶ ἐλήφθησαν μικροταινίαι ἀποκείμεναι νῦν εἰς τὸ Βελιγράδιον, εἰς τὸ Ἰδρυμα Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τοῦ Σεράγεβο, εἰς Σκόπια καὶ εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν¹⁹. Κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν στρέφεται πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἱστορίαν, τάσις, ὡς ἐσημειώθη, ἐπικρατοῦσα γενικώτερον σήμερον. Εἰς τὰς χώρας ταύτας οἱ μελετηταὶ βλέπουν τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων. Εἰς τὰς ἐργασίας ὅμως τὰς ὁποίας ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναγνώσῃ, ἐπειδὴ τηρεῖται αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδος καὶ τεκμηρίωσις, δὲν μένει περιθώριον διὰ θεωρητικὰς ἐρμηνείας. Ἐξετάζονται κυρίως θέματα ἀναγόμενα εἰς τὴν κατανόησιν τῶν θεσμῶν τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, εἰς τὰς συνθήκας διαβίωσης τῶν λαῶν τούτων ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν, εἰς τὴν ἰχνηλάτησιν τῆς ἐθνικῆς τῶν ἱστορίας²⁰.

Μετὰ τὴν σύντομον ταύτην ἀναδρομὴν εἰς τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν μέχρι σήμερον τῶν ἱστορικῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν παραθέτομεν βασικά τινα ἔργα, εἰς τὰ ὅποια ὁ ἐνδιαφερόμενος δύναται νὰ εὕρῃ συγκεντρωμένην βιβλιογραφίαν. Λίαν διαφωτιστικὸν περὶ τὰς σπουδὰς ταύτας εἶναι τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τῶν J. S a u v a g e t - C. C a h e n, Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman, Paris 1961 (ἀγγλ. μετάφρ. Berkeley - Los Angeles 1965, μὲ διόρθωσιν τινῶν σφαλμάτων τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως). Ἀπὸ πλευρᾶς βιβλιογραφικῶν ἐργασιῶν ἀναφέρομεν κατ' ἀρχὰς τινὰς παλαιότητας : J. T h. Z e n k e r,

19. R e y c h m a n - Z a j a c z k o w s k i, ἐνθ' ἀν., σ. 26.

20. Περισσότερας πληροφορίας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν εἰς τὰς χώρας τῆς Ἀν. Εὐρώπης ἰδὲ εἰς τὰ ἀκόλουθα ἄρθρα : J. K a b r d a, Les études orientales en Yougoslavie (L'activité de l'Institut Oriental à Sarajevo), «Archiv Orientální» 25 (1957) 146 - 155. M. G u b o g l u, Orientalistica română, ἐν : Studii si articole de istorie, Bucarest 1956, σ. 314 - 350. M. A. H a l e v y, Notes bio-bibliographiques concernant l'histoire des études orientales en Roumanie, «Studia et Acta Orientalia» 2 (1960) 119 - 125. J. B l a s k o v i c, Les buts, l'organisation et l'activité de l'école orientaliste tchecoslavaque, «Studia et Acta Orientalia» 2 (1960) 61 - 69. J. P r u s e k, Fifty years of Oriental Studies in Czechoslovakia, «Archiv Orientální» 36 (1968) 529 - 534. J. R e y c h m a n, Les études orientales (islamiques) en Pologne, «Studia et Acta Orientalia» 2 (1960) 161-187.

Manuel de bibliographie Orientale, τ. 1 - 2, Leipzig 1846 - 1861 (ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς τυπογραφίας κ. ἐ.), G. A u b o y n e a u - A. F e r v e t, Essai de bibliographie pour servir à l'histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1911. Εἰς Βούλγαρος, ὁ W. M i c h o f f, ἔχει ἐκπονήσει ἕνα χρήσιμον κατάλογον τιτλοφορούμενον Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie, Sofia 1914. «Ἐν ἄριστον βιβλιογραφικὸν δοκίμιον»²¹ ἐπὶ τῶν βιβλίων τῶν ἐμφανισθέντων ἐν Εὐρώπῃ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 15 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ὁμιλούντων περὶ τοῦ «impero e origini dei Turchi» καὶ τῶν «sultani Ottomani» τοῦ «Impero Ottomano» ἔδωκεν ὁ F. B a b i n g e r, Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstall, «Die Welt des Islams» 7 (1917) 102 - 129. Ἐπ' αὐτοῦ παρατηρήσεις καὶ ἀξιόλογον προσθήκην ἔχει κάμει ὁ C. A u s s e r e r, Zur Frühgeschichte der osmanischen Studien, «Der Islam» 12 (1922) 226 - 231. Διὰ τὴν Ἰταλίαν ἀποκλειστικῶς χρήσιμον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ A. D e G u b e r n a t i s, Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie, Florence 1876.

Ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ σύγχρονον βιβλιογραφικὸν ἔργον τοῦ J. D. P e a r s o n, Index Islamicus, 1906 - 1955, Cambridge 1955 καὶ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον Supplement, 1956 - 1960, Cambridge 1962 καὶ Supplement, 1961 - 1965, Cambridge 1967. Χρήσιμοι εἶναι καὶ αἱ βιβλιογραφίαι τοῦ J. K. B i r g e, A Guide to Turkish Area Study, Washington 1949 καὶ τῆς American Historical Association. Guide to Historical Literature, New York 1961. Αἱ ἰταλικαὶ μόνον τουρκολογικαὶ μελέται περιελήφθησαν εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας δημοσιεύσεις: Gli studi orientali in Italia durante il cinquantenario 1861 - 1911, «Rivista degli Studi Orientali» τ. 5. G. G a b r i e l i, Bibliografia degli studi orientalistici in Italia dal 1912 all 1934, Roma 1935. Καὶ Contributo Italiano alla Conoscenza dell' Oriente, Repertorio bibliografico dal 1935 al 1958, Firenze 1962. Καθαρῶς βιβλιογραφικαὶ εἶναι αἱ λίαν ἐπιμελημέναι ἐργασίαι τοῦ R. M a n t r a n, Les études historiques en Turquie de 1940 à 1945, «Journal Asiatique» 235 (1946 - 1947) 89 - 111 καὶ Les études historiques en Turquie depuis 1923, «Anadolu» 1 (Études Orientales 12, 1952) 27 - 57. Ἡ τουρκικὴ βιβλιογραφία συγκεντροῦται καὶ εἰς τὰ ἀκόλουθα ἔργα: E n v e r K o r a y, Türkiye Tarih Yayınları Bibliyoğrafyası (Βιβλιογραφία δημοσιεύσεων ἐπὶ τῆς τουρκικῆς ἱστορίας), 1729 - 1955, β' ἔκδοσις, Istanbul 1959. Ἐπίσης Türkiye Bibliyoğrafyası, ἐν Istanbul εἰς 4 τεύχη κατ' ἔτος (βιβλιογραφοῦνται τὰ ἐκδιδόμενα βιβλία, ὁ α'

21. R o s s i, Gli studi, ἐνθ' ἄν., σ. 443.

τόμος διὰ τὰ ἔτη 1928 - 1933). Ὡς καὶ Türkiye Makaleler Bibliyografyası (Βιβλιογραφία ἄρθρων δημοσιευομένων εἰς τὰ τουρκικὰ περιοδικά), 4 τεύχη κατ' ἔτος ἐν Istanbul ἀπὸ τοῦ 1952. Οὐχὶ ἐξαντλητικὴ ἀλλ' ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ βιβλιογραφία τῆς B. Cvetkova, Bibliographie des ouvrages parus dans les pays slaves sur les aspects économiques et sociaux de la domination ottoman, «Journal of the Economic and Social History of the Orient» 6 (1963) 319 - 326. Ἐπὶ τῆς ὁθωμανικῆς ιστοριογραφίας βασικὸν παραμένει τὸ βιογραφικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν ἔργον τοῦ F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Lipsia 1927²². Ἔργα περιηγητῶν, σημειομένων καὶ τῶν τόπων τοὺς ὁποίους ἐπεσκέφθησαν, βιβλιογραφοῦνται ὑπὸ S. H. Weber, Voyages and Travels in the Near East made during the XIX century, Princeton 1952. Τοῦ αὐτοῦ, Voyages and Travels in Greece, the Near East and adjacent Regions made previous to the year 1801, Princeton 1953. Κατατοπιστικὴ σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ μελέτη τῆς Ἐ. Βουραζέλη, Ὁ βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν, Ἐν Ἀθῆναις 1939.

Λίαν ἀξιόλογα μὲ παράθεσιν βιβλιογραφίας εἶναι τὰ ἄρθρα τῆς «Encyclopédie de l' Islam» τ. 1 - 4 καὶ συμπλήρωμα, α' ἔκδοσις, Leide - Paris 1913 - 1942, ἰδιαίτερος δὲ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως, ἡ ὁποία μέχρι στιγμῆς εὑρίσκεται εἰς τὸ γράμμα i (παραλλήλως δημοσιεύεται καὶ ἀγγλιστί). Ὡς καὶ τῆς τουρκικῆς «Islam Ansiklopedisi», τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευσις ἤρξατο τὸ 1940 καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ γράμμα s χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθῇ. Τελευταίαν κυρίως (μέχρι τοῦ 1963) κατ' ἐκλογὴν βιβλιογραφίαν παραθέτει εἰς τὸ τέλος τοῦ ἤδη μνημονευθέντος δοκιμίου τοῦ ὁ A. Bombaci, L' Impero Ottomano, ἐνθ' ἂν., σ. 591 - 600. Τοῦτο μετὰ τινων ἄλλων βιβλίων καὶ ἄρθρων, ἀναφερομένων εἰς τὰς ὑποσημειώσεις τοῦ ἐν λόγῳ δοκιμίου, δύνανται νὰ ἀποτελέσουν ἀρίστην εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ὁθωμανικὴν ἱστορίαν. Πλουσιωτάτη εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν ὁθωμανικὴν ἱστορίαν γενικώτερον βιβλιογραφία ἡ παρατιθεμένη εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 1 - 3, Θεσσαλονίκη 1961 - 1968 (ταύτης ἀναμένεται καὶ ὁ τέταρτος καὶ τελευταῖος μέχρι τοῦ 1812 τόμος).

22. Εἰδικώτεραι εἶναι αἱ ἐργασίαι τοῦ V. L. Ménage, The beginning of the Ottoman historiography, ἐν: Historians of the Middle East, edited by B. Lewis - P. M. Holt, London 1962. Τοῦ αὐτοῦ, The Neshri's history, ἐνθ' ἂν.

Εἶδομεν ἄνωτέρω μετὰ πόσου ζήλου ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ ἰδιαίτε-
 ρως σήμερον καλλιεργοῦνται αἱ ἱστορικαὶ τουρκολογικαὶ σπουδαὶ εἰς
 τὰς διαφορόρους χώρας τοῦ κόσμου. Μεταξὺ αὐτῶν, δυστυχῶς, δὲν
 συμπεριλαμβάνεται ἡ Ἑλλάς. Εἶναι ἡ μόνη χώρα, ἐξ ὧν παρέμειναν
 ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία δὲν ἀνέπτυξε συστηματικὰς
 καὶ ὀργανωμένας τουρκολογικὰς σπουδὰς, μολονότι ἡ Τουρκοκρατία
 διήρκησεν οὐχὶ τέσσερας αἰῶνας, ὡς συνήθως λέγομεν, ἀλλ' ἐξ' διότι,
 ὡς γνωστόν, διὰ τινὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη ἤρξατο ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα πρὸ
 τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δι' ἄλλα δὲ τοῦ σημερινοῦ
 Ἑλληνικοῦ κράτους ἐληξεν ἓνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν ἐπανάστασιν
 τοῦ 1821. Εἰς τὴν μακροτάτην ταύτην περίοδον δέον νὰ προστεθῇ καὶ
 ἡ ἀπὸ τοῦ 11-13 αἰῶνος, ὅτε εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἔχομεν κατ' ἀρ-
 χὰς τοὺς Σελτζούκους Τούρκους καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ ποικιλώνυμα τουρ-
 κικὰ ἐμιράτα. Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως δηλαδὴ τῶν Τούρκων εἰς τὴν ἑλ-
 ληνικὴν Ἀνατολὴν μέχρι τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 20 αἰῶνος
 ὑπάρχει κοινὴ ἀδιάλειπτος ἱστορία ἐννέα αἰώνων καὶ ἀλληλεπίδρασις
 τῶν πολιτισμῶν ἑκατέρου τῶν λαῶν, γεγονὸς τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ
 παραγνωρίζεται. Ἡ συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν τουρκολογικῶν σπου-
 δῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ συνετέλει ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν βαθυτέραν
 γνῶσιν τοῦ παρελθόντος, τὴν περαιτέρω προαγωγὴν τῶν ἱστορικῶν,
 φιλολογικῶν καὶ λαογραφικῶν σπουδῶν. Μέχρι σήμερον αἱ σπουδαὶ
 αὗται εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς παραμελημέναι. Δὲν ὑπάρχει οὔτε πανεπι-
 στημιακὴ ἔδρα τουρκολογίας — ἡ προβλεπομένη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν
 Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της τὸ
 1926 οὐδέποτε ἐπληρώθη — οὔτε Τουρκολογικὸν Κέντρον Ἑρευνῶν εἰς
 τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ἢ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Τὸ δὲ
 σχετικὸν τμήμα τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονή-
 σου τοῦ Αἵμου, ἐκδίδοντος ἀπὸ πενταετίας καὶ «Δελτίον Τουρκικῆς
 Βιβλιογραφίας», ἐπιμελεῖα Β. Δ η μ η τ ρ ι ἄ η, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴ-
 πωμεν ὅτι καλύπτει τὸ μέγα κενόν.

Οὐσιαστικῶς μέχρι σήμερον, ἐκτός τινων ἐξαιρέσεων τῶν τελευ-
 ταίων ἐτῶν, ἡ ἔλλειψις τῶν σπουδῶν τούτων ἐκαλύπτετο μὲ τὴν φιλό-
 τιμον προσπάθειαν λογίων ἀνδρῶν, προερχομένων κυρίως ἐκ τοῦ μι-
 κρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ κρά-
 τος χάρις εἰς παιδευθέντας ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνας γνώστας τῆς παλαιᾶς
 τουρκικῆς γλώσσης ἐπραγματοποιήθη ἡ μετάφρασις οὐχὶ μικροῦ ἀρι-
 θμοῦ τουρκικῶν ἐγγράφων, κυρίως τίτλων ἰδιοκτησίας χρησίμων διὰ τὴν
 κατοχύρωσιν ἰδιωτικῶν ἢ μοναστικῶν περιουσιῶν. Πολλάκις αἱ μετα-

φράσεις αὗται εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἀναφέρομεν, δείγμα-
τος χάριν, τὴν ἑκδοσιν ἐν μεταφράσει τουρκικῶν ἐγγράφων ὑπὸ Γ.
Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά. Ἱστορία τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ
τοῦ πικλῆν Στειριώτου, τ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1880. Δ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο -
γ λ ο υ, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, τ. 1 - 3, Ἐν Ἀθήναις 1889 -
1892. Ι. Κ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τ. Α':
Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695 - 1912), Θεσσαλονίκη 1952, τ. Β': Ἀρχεῖον
Βερροίας - Ναούσης (1598 - 1886), Θεσσαλονίκη 1954, τ. Γ': Ἀρχεῖον
Μονῆς Βλαττάδων (1446 - 1839), Θεσσαλονίκη 1955. Οἱ μεταφρασταὶ
συνήθως ἦσαν βαθεῖς γνώσται τῆς τουρκικῆς γλώσσης, ἔλειπεν ὅμως ἡ
ἐπιστημονικὴ κατάρτησις μὲ συνέπειαν οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω ἑκδόσεων,
πολυτιμοτάτων βεβαίως, νὰ πληροῖ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ἐπι-
στήμης ἔστω καὶ στοιχειωδῶς. Πρώτη ἐπιστημονικὴ ἑκδοσις, καθ' ὅσον
γνωρίζομεν, τουρκικῶν πηγῶν, ἀρίστη καθ' ὅλα, εἶναι ἡ ἑκδοσις 11
φιρμανίων τῶν ἐτῶν 1454 - 1522 ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Μονῆς Πάτμου
τῆς Ἐ.Α. Ζ α χ α ρ ι ἰ ἄ δ ο υ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τοῦ νοτιοανατολι-
κοῦ Αἰγαίου, «Σύμμεκτα» τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, Κέν-
τρον Βυζαντικῶν Ἑρευνῶν 1 (1966) 184 - 232.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων καὶ ἄρθρων τῶν
ἀναφερομένων εἰς τὴν Τουρκοκρατίαν. Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἔλλειψις
γνώσεως τῶν τουρκικῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁθωμανικῆς ἱστορίας,
διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ μελετηθῇ οἷονδήποτε θέμα τῆς περιόδου ταύ-
της, ὅσον καὶ ἂν εἶναι «ἐλληνικόν», χωρὶς τὴν κατανόησιν τοῦ περι-
βάλλοντος, τοῦ τρόπου καθ' ὃν λειτουργεῖ τὸ Ὁθωμανικὸν κράτος.
Πῶς ὅμως οὕτω δύναται νὰ ἐρμηνευθοῦν, π.χ., αἱ μέθοδοι τῶν Φανα-
ριωτῶν διὰ τὴν κατάληψιν τῶν ἀξιωμάτων, ἂν δὲν γνωρίζομεν τὴν ἐσω-
τερικὴν κατάστασιν τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καθ' ἣν ἐποχὴν
ἐκεῖνοι ἔδρασαν, ὅτε καὶ οἱ Τοῦρκοι κατελάμβανον ταῦτα δι' ἀναλό-
γων μεθόδων; Ἡ πῶς θὰ ἐρμηνευθῇ ἡ γένεσις τῆς ἐλληνικῆς ἀριστο-
κρατίας τῆς γῆς, ἂν δὲν μελετηθῇ ἡ οἰκονομικὴ διάρθρωσις τοῦ Ὁθω-
μανικοῦ κράτους; Ὡς καὶ τόσα ἄλλα προβλήματα τῆς Τουρκοκρατίας
τὰ ὅποια δύναται νὰ εὑρουν τὴν λύσιν τὴν διὰ τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς
σπουδῆς τῆς ὁθωμανικῆς ἱστορίας. Δὲν παραγνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τὰ
τελευταῖα ἔτη, ὥς ἐνίοτε καὶ κατὰ τὰ παλαιότερα, δὲν ἔλειψαν αἱ ἀξιό-
λογοι μελέται καὶ εἰς τὴν ἐλληνικὴν βιβλιογραφίαν. Σήμερον μάλιστα
ὁ ἐρευνητὴς δύναται νὰ ἔχῃ ὥς ἀφετηρίαν τὸ ἥδη μνημονευθὲν θεμε-
λιῶδες ἔργον τοῦ Ἀ. Β α κ α λ ο π ο ῦ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλ-
ληνισμοῦ.

Τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει ἀνοικτόν. Διότι παρὰ τὰ ἀνωτέρω
λεχθέντα τουρκολογικὰς σπουδὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχομεν. Καὶ εἰ-

ναι καιρὸς πλέον τὰ ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα τῆς χώρας καὶ αὐτὴ ἡ Πολιτεία νὰ στρέψουν τὴν προσοχὴν των καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Τὸ Mühimme Defteri, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, περιέχει 150.000-200.000 διαταγμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς πολλαὶ χιλιάδες ἀπευθύνονται καὶ πρὸς διοικητὰς περιφερειῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἐν γένει ἀπέραντον εἶναι τὸ ἱστορικὸν ὕλικὸν εἰς τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα ποὺ ἐνδιαφέρει τὴν ἐθνικὴν μας ἱστορίαν. Εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν, εἰς ἄλλας βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα, εἰς μονὰς, εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν ὑπάρχουν πολυάριθμα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἀναμένουν τὸν Ἕλληνα ἐκδόστην των, διὸ πρέπει νὰ δημιουργηθοῦν αἱ προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἔργον τοῦτο. Εἶδομεν, ὅτι ἄλλαι χώραι ἄλλοτε ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐνδιεφέρθησαν ἀκόμη καὶ τὰς ἀποκεϊμένας εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορικὰς πηγὰς νὰ μελετήσουν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ἡμεῖς ἐπράξαμεν.

Ἡ ἀναζητήσις τῶν αἰτίων τῆς τοιαύτης ἀμελείας μας πιστεύομεν, ὅτι θὰ ἐπιτρέψῃ νὰ κατανοηθῇ ἔτι πλέον ἡ ἀνάγκη καλλιέργειας τῶν σπουδῶν τούτων. Ἰδοὺ πῶς εἶδε τὰ αἷτια ταύτης ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τῆς Τουρκολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ρώμης Ettore Rossi, γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας εἰς μίαν μικρὰν μελέτην τοῦ Gli studi orientalistici in Grecia, «Oriente Moderno» 21 (1941) 538-547. Ἀξίζει δὲ νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ Rossi εἰς τὴν μελέτην του ταύτην παρουσιάζει μὲ πολλὴν εὐμένειαν βιβλία Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ὑπογραμμίζων τὴν σημασίαν των καὶ διὰ τὰς τουρκολογικὰς σπουδὰς. Ἀναφερόμενος λοιπὸν εἰς τὸ «scarso interesse scientifico orientalistico in Grecia» (σ. 538) ἔγραφε ταῦτα: «Προκαλεῖ κατάπληξιν ἡ ἀπουσία ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημονικῶν ἀνατολικῶν σπουδῶν (studi orientalistici), ὅταν μάλιστα ἡ χώρα αὕτη εὐρίσκεται πλησίον τῆς Ἀνατολῆς, γειτνιάζουσα μὲ τὴν Τουρκίαν, καὶ συνδέεται δι' οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν συμφερόντων μὲ ὅλην τὴν Ἀνατολήν, ὑποχρεωμένη κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ σύγχρονον ἱστορίαν της νὰ ἔχῃ σχέσεις μὲ ἐκεῖνας τὰς χώρας, ἐνθα ἀκόμη ζοῦν δεκάδες χιλιάδες Ἑλλήνων καὶ μετὰ τὴν ἑλληνο-τουρκικὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν τὴν ἐπισυμβᾶσαν κατὰ τὰ ἔτη 1922-1924. Οἱ λόγοι δύνανται νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὸν τετραγμένον βίον τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν καὶ εἰς τὴν ἀκάμπτως κλασσικὴν κατεύθυνσιν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (μοναδικῆς μέχρι τοῦ 1926) ἢ ἴσως καλύτερον εἰς τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔβλεπον τὴν Ἀνατολὴν περισσότερον ὥς ἔδραν τοῦ δύσαντος αὐτοκρατορικοῦ Ἑλληνισμοῦ παρὰ ὥς πατρίδα νέων λαῶν ἀπὸ αἰώνων ἐγκατασταθέντων μονίμως ἐπὶ τῶν ἐναντι ἀκτῶν...».

Ἄπας ὁ πνευματικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη γνώμην ἐπὶ τοιούτων θεμάτων, καὶ οὐχὶ μόνον ἡ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας ἐξ ἄλλου σήμερον ἡ κατεύθυνσις δὲν εἶναι «ἀκάμπτως» κλασσικὴ, δὲν διέκειτο ἐκ λόγων ψυχολογικῶν εὐμενῶς ἔναντι τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν. Μάλιστα δὲ ἔνεκα τῆς μακροχρονίου ἱστορικῆς μας παραδόσεως, ἐκ τῆς ὁποίας τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ λαμπρὰ κληρονομία μας ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, πᾶς Ἑλλήν ἀπέφευγεν, οὕτως εἰπεῖν, νὰ ἐνθουμῇται τὴν ἀπώλειαν ἐλληνικωτάτων ἐδαφῶν. Ἐπεκράτησεν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πλήρως τὸ συναίσθημα ἐπὶ τοῦ λόγου, ἡ πλήρης προκατάληψις ἔναντι τῆς τουρκικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ τουρκικοῦ πολιτισμοῦ, ἔναντι παντὸς τουρκικοῦ. Τὸ τετρωμένον ἔθνικὸν ἐγὼ, τὸ ὁποῖον ἐβλεπεν εἰς τοὺς Τούρκους τὴν αἰτίαν αἰῶνων ἔθνικῆς δυστυχίας, ἀντέτασεν ἐν αἴσθημα ἔθνικῆς ὑπεροχῆς πηγάζον ἐκ τῆς ἔθνικῆς μας παραδόσεως. Ἀντιθέτως, οἱ βόρειοι ἡμῶν γείτονες, στερούμενοι ἔθνικῆς κληρονομίας, οἷα ἡ ἐλληνική, ἄνευ οὐδεμιᾶς προκαταλήψεως ὀλίγον μετὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἔθνικῆς τῶν ἀνεξαρτησίας ἐστράφησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔθνικοῦ τῶν παρελθόντος μέσῳ τῶν τουρκικῶν πηγῶν.

Οὐχ ἦττον ὅμως καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἰδιαιτέρως σπουδαία, διότι ἀναμφιβόλως ὁ χαρακτήρ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων διεμορφώθη κατὰ τὴν μακρὰν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἱστορικὴν διαδρομὴν, ἐξ ὧν ὅμως τῶν ἐποχῶν «*ἡ τῆς Τουρκοκρατίας συνάπτεται ἀμεσώτερον πρὸς τὸν νεώτερον ἐλεύθερον βίον τῶν Ἑλλήνων*»²³. Καὶ εἶναι γνωστὸν πόσον πᾶς λαὸς ἔχει ἀνάγκην αὐτογνωσίας. Διὸ καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἀπουσίας τῶν σχετικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι βαρύνει τὰ ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα τῆς χώρας καὶ ἰδιαιτέρως τὰς Φιλοσοφικὰς Σχολὰς τῶν Πανεπιστημίων μας, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐξήρθησαν ὑπεράνω τῶν προκαταλήψεων.

Ἄλλ' ἡ καλλιέργεια τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν ἡ γενικώτερον τῶν σπουδῶν Μέσης Ἀνατολῆς - ἐγγὺς δι' ἡμᾶς - καὶ οὐχὶ μόνον αὐτῶν, ἡ σπουδὴ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἄλλων λαῶν καὶ ἐξ ἄλλων λόγων εἶναι ἐπιβεβλημένη. Ἡ Ἑλλάς μετὰ τὸ 1922 εὗρέθη εἰς τὴν δυσχερῆ θέσιν νὰ ἀκολουθήσῃ ὁδόν, ἡ ὁποία ἐστάθη ἀντίθετος πρὸς τὰς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους εἰς τὸ ἱστορικὸν προσκήνιον κτηθείσας ἑξεις του. Ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέσεως ἔφερε ταύτην πάντοτε εἰς ἓν ἀέναον δοῦναι καὶ λαβεῖν καὶ εἰς τὸν πολιτιστικὸν καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα μὲ τοὺς ἄλλους λαούς. Τοῦτο, ἀνάγκη, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἰσχύει δι' ὅλους τοὺς λαούς, διὰ τοὺς Ἑλλήνας

23. Δ. Ζακυθηνόυ, Ἡ Τουρκοκρατία, Ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 1.

ὑπῆρξεν ὅρος προσδιοριστικὸς τῆς ἐθνικῆς των φυσιογνωμίας. Ἡ πραγματικότης αὕτη, ἐκ λόγων πολιτιστικῶν, οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, ἐπιβάλλει τὴν γνώσιν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῶν γειτονικῶν πρὸς ἡμᾶς λαῶν. Ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶχε κατανοηθῇ καὶ ἐπισημανθῇ καὶ ὑπὸ ἄλλων κατὰ τὸ παρελθόν : Μόλις τὸ 1838 εἰσηγήσει Κ. Ζωγράφου ἡ κυβέρνησις εἶχε προγραμματίσει τὴν ἰδρυσιν Σχολῆς Ἀσιατικῶν Γλωσσῶν. Ἐνεκα ὅμως τῶν περιορισμένων τότε οἰκονομικῶν τοῦ κράτους τοῦτο δὲν κατέστη δυνατόν²⁴. Τὸ 1933 ὁ Εὐγένιος Μιχαηλίδης ὑπέβαλεν ἐξ Ἀλεξανδρείας «Υπόμνημα πρὸς τὰς συγκλήτους τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης περὶ ἰδρύσεως ἐν αὐτοῖς ἑδρας Ἀραβικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας»²⁵. Οὗτος μεταξὺ ἄλλων λέγει : «Ἡ Ἑλλάς, ἂν καὶ γειτνιάξῃ περισσότερον παντὸς κράτους τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς πρὸς τὰ Ἀραβόγλωσσα ἔθνη : Αἴγυπτον, Ἀραβίαν, Συρίαν, Βαγδάτιον, Χαλέπιον, Παλαιστίνην καὶ Ὑπεριορδανίαν, δὲν γνωρίζει ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀραβικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας των παρ' ὅτι εἶναι γεγραμμένον εἰς ξένα περὶ τούτων βιβλία ἢ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά».

Κατὰ τὴν γνώμην μας δὲν ἐνδείκνυται ἡ σύστασις ἢ πλήρωσις ἑδρῶν οὔτε καθ' αὐτὸ Τουρκολογίας οὔτε Ἀραβολογίας εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς Σχολὰς τῶν Πανεπιστημίων μας. Εἰς τὰς Σχολὰς ταύτας νομίζομεν ὅτι πρέπει ἡ ἤδη ὑπάρχουσα εἰς ἐκάστην αὐτῶν ἑδρα Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο ἢ μᾶλλον εἰς τρεῖς ἑδρας : α) Ἱστορία τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐξετάζουσα τὰ τῆς πώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πρὸ τοῦ 1453 μέχρι τέλους τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821· ἀντικείμενον τῆς ἑδρας ταύτης εἶναι προσέτι καὶ ἡ Φραγκοκρατία καὶ Βενετοκρατία ἐπὶ ἑλληνικῶν περιοχῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. β) Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ἥτοι ἀπὸ τῆς συστάσεως τῶν πρώτων πολιτευμάτων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1922. γ) Σύγχρονος Ἱστορία. Ἡ τοιαύτη διαίρεσις ἐπιβάλλεται, διότι α) ὅλως διάφορος εἶναι ἡ προπαιδεῖα τοῦ ἱστορικοῦ δι' ἐκατέραν τῶν δύο πρώτων ἑδρῶν, β) εἶναι ἀνάγκη ἢ ταχεῖα προώθησις τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν τύχει μέχρι σήμερον τῆς δεούσης προσοχῆς. Διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνεξαρτήτου Ἑλληνικοῦ κράτους ἡ ἔλλειψις εἶναι καταφανής. Ἐνῶ πολλαὶ Ἱστορίαι τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος ἔχουν γραφῇ κατὰ καιροὺς, οὐδεμία κατ' οὐσίαν ὑπὸ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου (ἐξαιρέσιν ἀποτελεῖ ἐν σύντομον διάγραμμα, ἄριστον κατὰ

24. Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, τ. 1, Ἀθῆναι 1966, σ. 162 - 163.

25. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἐν : «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας 32 (1933) 511 - 542.

πάντα, τοῦ Δ. Ζακυθνοῦ, Ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, β' ἔκδοσις, Ἐν Ἀθήναις 1965). Καὶ διὰ τὸ νὰ γίνῃ ἐν πάσῃ περιπτώσει κατανοητὸν ἀπὸ τὸ εὐρύτερον κοινόν, ὅτι ἡ ἱστοριογραφία εἶναι ἔργον ἐπιστημόνων ἐχόντων εἰδικὴν προπαιδεῖαν, χωρὶς τοῦτο βεβαίως οὐδένα νὰ ἀποστερή τῶν τοιούτων ἐνασχολήσεων.

Αἱ καθ' αὐτὸ τουρκολογικαὶ σπουδαὶ ἢ αἱ ἀραβολογικαὶ δὲν δύνανται νὰ ἀνθήσουν εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς Σχολάς, τῶν ὁποίων ἄλλη εἶναι ἡ ἀποστολή. Ἡ Ἑλλάς σήμερον ἔχει ἀνάγκην μιᾶς νέας πανεπιστημιακῆς σχολῆς ἢ ἐνὸς ἀνεξαρτήτου πανεπιστημιακοῦ ἰδρύματος,²⁶ τὸ ὁποῖον θὰ ἐπανασυνδέσῃ τὴν χώραν μας μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ φοιτητὴς θὰ ἔχη ὡς ἐπίκεντρον τῶν σπουδῶν του τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Τοιαῦτα ἰδρύματα ὑφίστανται εἰς πολλὰς ἄλλας χώρας, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων διδάσκονται ὅλαι σχεδὸν αἱ γλῶσσαι τοῦ κόσμου. Τοιοῦτόν τι δι' ἡμᾶς δὲν θὰ ἦτο ἐφικτόν. Θὰ ἤρκει ἡ διάρθρωσίς του νὰ περιορισθῇ, ὡς ἐν τῷ κατωτέρῳ σχεδίῳ, εἰς τρεῖς κατευθύνσεις :

Α'. Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς (Ἑδραὶ Ἀγγλικῆς, Ἀμερικανικῆς, Γαλλικῆς, Γερμανικῆς, Ἰσπανικῆς, Ἰταλικῆς).

Β'. Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (Ἑδραὶ Ἀλβανικῆς, Σερβικῆς καὶ Κροατικῆς, Βουλγαρικῆς, Ρουμανικῆς, Ρωσικῆς).

Γ'. Μέσης Ἀνατολῆς (Ἑδραὶ Τουρκικῆς, Ἀραβικῆς, Περσικῆς - ἀρχαίας καὶ νέας).

Ἡ ἀνάγκη καλλιέργειας τῶν σπουδῶν αὐτῶν ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν σχέσεων, τὰς ὁποίας ἔχει ἀναπτύξει κατὰ τὸ παρελθόν ἢ τὸ παρὸν ἡ Ἑλλάς μετὰ τῶν χωρῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁμιλοῦνται αἱ ἀνωτέρω γλῶσσαι. Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ἐπραγματοποιεῖτο τοῦτο, αἱ σημειωθείσαι ἑδραὶ θὰ ἔδει νὰ πλαισιωθοῦν κατὰ κατευθύνσεις ἢ ἐν τῷ συνόλῳ διὰ τῶν ἐξῆς περίπου ἑδρῶν : Ἱστορία τῆς Δύσεως, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Ἱστορία τῶν Σλάβων, Ἱστορία τοῦ Ἰσλάμ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Βενετοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Διπλωματικὴ Ἱστορία, Γλωσσολογία, Ἐθνολογία, Γεωγραφία, Ἱστορία τῆς Τέχνης κλπ.

Τὸ πανεπιστημιακὸν τοῦτο ἴδρυμα θὰ ἐχορήγει πτυχία ἰσότιμα

26. Ἀνάλογοι σκέψεις διατυποῦνται καὶ ὑπὸ Π. Χιδίρογλου, Ἑλληνοτουρκικὰ (Ἑλληνικὰ ἐν Τουρκίᾳ καὶ Τουρκικὰ ἐν Ἑλλάδι), «Ἀθηνᾶ» 70 (1968) 259 - 272. Τὸ αὐτὸ ὅ, Ἑλληνοτουρκικὰ Β'. Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς παρ' ἡμῖν καλλιέργειας τῶν τουρκικῶν σπουδῶν, «Μνημοσύνη» 2 (1968 - 1969) 303 - 308. Ἐν σ. 303 συνιστᾶται «ἡ ἰδρυσις καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς ἐνὸς Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν εἰς ἐν ἐκ τῶν Πανεπιστημίων τῆς χώρας ...».

τῶν Πανεπιστημίων καὶ τῶν Ἀνωτάτων Σχολῶν τῆς χώρας. Οἱ πτυχιούχοι τοῦ θὰ ἠδύναντο νὰ διορίζωνται καθηγηταὶ ξένων γλωσσῶν, ἱστορίας, γεωγραφίας, νὰ ἀκολουθοῦν τὸν διπλωματικὸν κλάδον ἢ τὴν δημοσιογραφίαν, νὰ καταλαμβάνουν εἰδικὰς θέσεις εἰς ὑπουργεῖα, εἰς τραπέζας, εἰς ἐπιχειρήσεις συναλλασσομένας μὲ τὸ ἐξωτερικόν. Μικρὸς ἀριθμὸς πτυχιούχων θὰ ἐκάλυπτε τὰς ἀνάγκας τῶν Κέντρων Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰδρύματος. Ἐπίσης εἰς αὐτὸ ἀξιωματικοί, διπλωματικοὶ ὑπάλληλοι, φοιτηταὶ κλπ. θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκμανθάνουν γλώσσας.

Τόπος ἰδρύσεως τούτου θὰ ἐνεδείκνυντο αἱ Ἀθῆναι διὰ τὰς πληρεστέρας τῶν βιβλιοθήκας, τόσον ἀναγκαίας, καὶ διὰ τινὰς ἄλλους λόγους. Διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν ἑδρῶν θὰ ἐκαλοῦντο Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ξένῃ διαβιοῦντες, διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν γλωσσῶν ἀκόμη καὶ ξένοι πτυχιούχοι ὡς λέκτορες. Οὕτω καὶ εἰδικοὶ ἐπιστήμονες θὰ ἀπεφοίτων καὶ βιβλία καὶ ἄρθρα θὰ ἐγράφοντο, τὰ ὅποια θὰ ἔφερον καὶ τὸ εὐρύτερον κοινὸν εἰς πληρεστέραν γνωριμίαν μὲ τοὺς ἄλλους λαούς.

Ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας δὲν συνέλαβε τί τὸ νέον, ταῦτα εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπλῶς ἠθέλησεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ νὰ τὰ ὑπενθυμίῃ, ἔχει δὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι δὲν προτείνει τι τὸ ἀπραγματοποιήτον. Κάποτε πρέπει καὶ ἡμεῖς νὰ ἀρχίσωμεν καὶ ἡδὴ ἔχομεν παραμελήσει τὰς σπουδὰς ταύτας ἐπὶ μακρὸν καὶ ὅλως ἀδικαιολογῆτως.